

И 2006
5018к

Жанұзақ
ҒИЗАТОВ

САРАЙШЫҚ – АСТАНА ҚАЛА

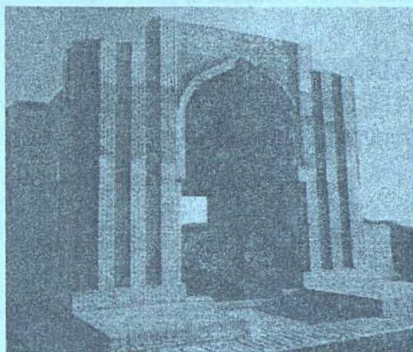
Ұлуттық ақыл-ойының
орталығы Академиялық
құқыққа қамтамасыз ету
жөніндегі заңдар мен сот
жүйесінің қызметін
қалыптастыруға
қажетті құқықтар
мен құқықтардың
қолданылуына
қатысты
құқықтардың
қолданылуына
қатысты
құқықтардың
қолданылуына
қатысты

автор Жүзетов
Саратимов ақыл
Ақырау обл.

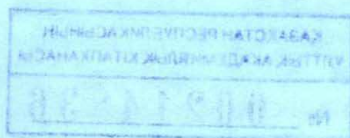
26.08.2008 ж.

11 2006/5018 к

Жанұзақ ФИЗАТОВ

САРАЙШЫҚ - АСТАНА ҚАЛА

“А-Полиграфия” ЖШС

Ақтөбе
2004

Редакция алқасы:

Ә. Төлеуішев (бас редактор), Ғ. Әнес (жауапты шығарушы), Р. Мұрсалиева, К. Қосыбаев, Б. Қорқытов, Қ. Жылқышиев, Қ. Жүсіп, Б. Иманғалиев, Т. Жаңабайұлы, Т. Берішбаев, Р. Отарбаев.

Ғ 70 **ҒИЗАТОВ Ж.**
САРАЙШЫҚ - АСТАНА ҚАЛА – Ақтөбе:
“А-Полиграфия” ЖШС, 2004. – 192 бет.

ISBN 9965-17-213-7

Тарихшы, өлкетанушы-ғалым Ж. Ғизатовтың “Сарайшық - астана қала” кітабында көне Еділ мен Жайық өңірі тарихының ұлы парағы - алтын тақтылы Алтын Орда дәуірі, Ноғайлы мен Қазақ ордасының астана қаласы - Сарайшық туралы, оның сырлы да шерлі ғұмыры зерделенген. Зерттеу еңбекте Сарай мен Сарайшықты орда қылған хандар шежіресі де, осы өлкеге ислам идеологиясын алғаш өкелуші дін қайраткерлері мен қасиетті Құран-кәрімнің ұлт мәдениетіне тигізген игі ықпалы да назардан тыс қалмаған.

Кітап тарих тағылымынан сабақ алып, өз болашағына батыл қадам жасай білетін саналы қауымға, сәулелі ұрпаққа арналған.

ББК 63.3 (2 Қаз)

Ғ 0503020905
00 (05)-04

ISBN 9965-17-213-7

© Ғизатов Ж., 2004

АЛҒЫСӨЗ

Автордың еңбегі бірнеше тақырыптардан тұрады. “Атырау өлкесі Алтын Ордаға дейін” тақырыбында батыс өлкеде ескі заманда өмір сүрген тайпалар, рулар, олардың кәсібі мен жүргізген саясаты, көрші халықтармен қатынастары, ұстанған діндері байыпты ғылыми тұрғыда баяндалған. Жыл санауымыздан бергі кезеңдегі Арал-Каспий, Еділ-Жайық аралығын мекендеген тайпалар мен мемлекеттер жөйлі тарихи сараланған сүбелі материалдар берілген.

“Ұлы Жібек Жолы-дүниежүзілік өркениет жолы” тақырыбы автордың көп ізденісінен туған, дәйекті қортынды жасауымен ұтымды. Ж.Ғизатовтың еңбегі негізінен Атырау өңірінің тарихы болғанмен алған бағыты, қояр нүктесі-Сарайшық. Солай болуы да заңды. Ол-Сарайшық тарихын марқұм М.Намазғалиевтан кейін үзбей зерттеп келе жатқан сол аудандағы бірден-бір өлкетанушы.

Сарайшықтың біздің тарихта алатын орнына автордың ерекше мән беруі өте орынды. Сонымен бірге Ж.Ғизатов өз еңбегінде бұған дейін өлкетанушы-тарихшылардың жазғандарын қайталап оқырманды зеріктірмейді, өзге қырынан баяндайды. Еңбекте Сарайшықтың Алтын Орда мемлекетінде экономикалық, саяси орны болуымен бірге, сауда керуені жолдарының түйіні болғаны жап-жақты ашыған.

“Алтын Орда хандары” тақырыбында әлемге аты жайылған ортағасырлық мемлекеттің атақты хандары туралы, әсіресе Ноғай батыр мен Ер Едігеге берген бағалары ұтымды шыққан. Тарихи тұлғаларға

берілер баға жәй болжамға емес, нақты деректерге және олардың қисындылығына негізделетіні түсінікті.

“Бабамның жұрты-Ноғайлы” тақырыбындағы ноғай ұлысы тарихын кең көлемді деректерге сүйене отырып, тарихшы, филолог, философ ғалымдар жазғандарын екшелей келе өз тұжырымын түйіндейді. Ноғайлардың мекендеген аймағы, оны басқарған хандар мен билер, олар өмір сүрген орта, жүргізген соғыстары хронологиялық ізбен берілген. Ноғай Ордасы, оның дәуірлеуі, Ноғайлының Ресеймен, Қазақ хандығымен қатынастары архивтік деректерге негізделіп жазылған. Ноғайлы жұртының бүгінгі аянышты күйі жөнінде толғана жазады автор. Ноғайлы жөніндегі қолына жинақтаған біршама тарихи деректерді автор жете зерттеп, орынды пайдалану арқылы тақырыпты аша алған. Еңбекте ұлттық мәдениет, ислам дінін таратушылар жөніндегі тақырыптар да өз орнын алып тұр.

Ж.Ғизатов еңбегіндегі бір ерекшелік-ортағасырлық тарихтың бүгінмен қисынды байланыстырылуы. Жібек жолының ХХІ ғасырда жаңаруы, Ноғайлының бүгінгі аянышты халі, ұлтымыздың көне мәдениеті және ислам діні туралы тақырыптардың бүгінгі күні үлкен проблемаға айналып отырған жастар тәрбиесімен байланыстырылуы осыған дәлел. Халқымыздың ертеңгі болашағы - жастарға деген ұстаздық үлкен жүректің лүпілі сезіледі.

Автор пайдаланған тарихшылар еңбектеріне өзге деректермен салыстыра, сын көзбен қарап, олардың атақ-даңқына қарамастан, келіспейтін жерлерінде өз пікірін, деректерге сүйеніп дәлелдейді.

Ноғай батырды, “ел қамын жеген” Едігені кейбір авторлардың пікірлерінен дәлелді қорғауы, “ежелгі ноғай жолы”, “ноғай-қазақ руы” жөніндегі қисынды

да батыл ұсыныстары, кейде дәлелі осалдығына қарамастан, ұнайды.

Батыс аймақта ортағасыр тарихы оқытылатын орта мектеп сыныптарында бұл еңбекті олке тарихымен таныстыруда оқушыларға оқулыққа қосымша ретінде пайдалануға болады.

Тілі жеңіл, сөйлем құрастары келісімді, оқуға ыңғайлы, қызыға оқитын ғылыми тұрғыда жазылған, көпшілік қауымға арналған еңбек деп бағалауымыз керек.

Хисмет Табылдиев
Қазақстан Республикасы Қоғамдық ғылымдар
Академиясының академигі, тарих ғылымының
докторы, профессор.

Тарихтан тағлым

Әлемдегі қандай ел, қай аймақ болсын оның бүгіні ертеңімен қоса ықылым заманғы өткені, соған сай қилы-қилы оқиғаларға толы ғажайып тарихы бар. Сайып келгенде сол тарихтың әр парағы елдік пен ерліктің, халықтық салт-дәстүр, мәдениеттің, сәулет өнері мен экономиканың сорапты ізі, салықалы дерегіне толы.

Ондай өнегелі өркен басқа жер сияқты Атырау топырағының әр сүйем белі, төбесі мен қырқасында бар. Олар туралы азды-көпті жазылып та жүр. Бірақ түбегейлі хатқа түсіп, тасқа басылды деп ешкім де айта алмайды. Өйткені ол әлемдегі бір-ақ дерек негізінде дөңгелектеп тастайтын жалғыз-ақ мәселе емес, көп қырлы, сан түрлі тақырыптағы өркениет. Өз еліміздегі деректерді былай қойғанда батыс пен шығыс әдебиеттері, Қытай мен Рим кітапханаларының өзінде қанша деректер жатыр.

Жыл сайын жеті қат жер астын қопарып, әр тас, дөң, құлпытасстарға үңілген археологтар әкеліп жатқан жаңалықтардың өзі қаншама? Жоқты тауып, барды жаңғыртқанымыз да жетерлік.

Барды жаңғыртып дегеннен шығады. Мынау қолдарыңызға тиіп отырған жаңа туынды сондай ізденістен туған. Туындыгері өмір бойы қағаз қопарып, тарихты қоздаған ғалым, болмаса қаласы мен даласының әр тасына үңіліп, зерделеген археолог емес, бар-жоғы туған ауылында ғұмыр бойы бала оқытып, шәкірт тәрбиелеген ұстаз. Ұстаз болғанда тарих пен әдебиет, жағрапия мен жаратылыстануды жатпай-

тұрмай қауысаған гуманитарлық емес, формула мен теорияны мүжіген физика мен математика пәндерінің мұғалімі. Бірақ ана сүтінен дарыған, туған жердің әр құрайынан тарих іздеп, жарғақ құлағы жастыққа тимеген өлкетанушы. Ауылының аз-мұз көнекөз ақсақалының аузын бағып, аңызының маңызы, ертегісінің ертеңі, өлеңінің өткеніне үңілген құйма құлақ. Оқығанын жадында тоқып, көргенін көгендей тізген сұңғыла. Осы бір үйірсектік, осынау құмарлық пен ғашықтық оны Сарайшықтағы санаулы уақыт ғана ғұмыр кешкен мұражайға алып келді. Келе сала көрінгенге ауыз ашып отырған жоқ, осыған дейінгі есітіп-білгенін, оқып-тоқығанын қағазға түсірді. Ақыры әп-әсем дүниенің басын қосты. Ол мынау “Сарайшық — астана қала” деп аталатын тарихи танымдық кітап.

Кітап үш тараудан тұрады.

Біріншісінде Атырау өңірінің он тоғыз ғасырлық тарихына тарихи шолу жасалынады. Аталмыш тараудың өзінде бірнеше бөлім бар. Оларда Каспийдің терістік бетін алып жатқан өлкеміздің Алтын Орда дәуіріне дейінгі тірлігі сөз болса, ғұндар мен хазарлар, оғыздар мен қыпшақтардың Атырау аймағындағы дәуірлеу кезеңін бақайшағына дейін шағып, бағамдаған басыбайлы еңбек әлі жоқ. Ал Жанұзақ Ғизатов болса, осы олқылықты кешелі-бүгінгі әдебиеттерде жарияланған деректермен күтелендіріп, бір арпаға тоғыстырған. Әрине, бұл арада автор әкелген жаңалық жоқ. Әйтсе де тыныс ашып, тарамдаған зерттеу бар. Туған өлкенің ту арғы заманғы адамдары тірлігі көрінеді.

Туған елінің тума таланты, көне деректерді тас табақша қағыстырған ғажайып қаламгер Әбіш Кекілбаев айтқандай, айдай әлемге Американы ашқан Колумб, үш теңіздің аржағына ел ақтап, сапар ішкен

Никитин аталған жаңалықтары мен сапарларын ат қалдыру үшін істеген ештеңесі жоқ. Бәрі де сауда, тесік тамақ үшін тегірені шарлаудан туған ашылулар. Ал, әйгілі “Жібек жолының” да түпкі мақсаты қытайлықтардың сауда дамыту турасындағы игі мақсатынан маңызын өсірген бастама. Оның Атырау топырағындағы ізі “Сақ жолы”, “Дала жолы”, тағысын тағы болып, сан атауды иеленсе де, әлемдік өркениетті осы өңірге жалғастырған алтын арқау еді. Он алты ғасырлық тарихы бар осы жол Атыраудың әр торабында талай тарамданса да Сарайшықтан ашақтап көрген жоқ. Ендеше осы ауылда алуан түйенің ізі, тұлпар тұяғының таңбасы бар.

Бұл жәйлі кітаптың алғашқы тарауының екінші бөлімінде сөз болса, үшінші “Сарайшық - аңыз қала” бөлімінде туған елімізде соңғы төрт-бес жылдың беделінде ғана әңгіме бола бастаған орта ғасырлық көне қала жәйлі сыр шертіледі.

Орта ғасырлық Алтын Орда дәуірі, одан кейінгі Ноғай ұлысы, Ноғай Ордасы жәйлі керек десеңіз бұл күнде әлемде тарыдай шашылған ноғай ағайындардың өзі бас-аяғын түгендеп, толайым дүние тудырған жоқ. Ал, оның Сарайшық, жалпы Алтын Орда тұсы, одан бергі тынысы жерлес өлкетанушының осы зерттеуінде біршама көрініс береді. Бірақ оның әділ бағасын беретін халық, көзі қарақты, көңілі ояу оқырман. Дегенмен біраз жайлардың осы еңбекте қамтылғаны анық.

Орта ғасырлық қала — Сарайшықтың гүлденуі мен бүлінуі Ж.Ғизатов еңбегінің үшінші бөлімінде сөз болса, одан бергі төрт ғасырда су тиген тұздай тоз-тоз боп тоналып, құлауы соңғы бөлімде әңгімеленеді.

Сарайшық соңғы жылдарға дейін туған елімізде академик Әлкей Марғұлан болмаса, басқа ғалым атаулының аузына ілікпек түгіл, миына кірмеген қала. Ал ресейліктердің ХҮІІ ғасырдан бастап там-тұмдап

түртпегені жоқ. Бірақ солардың қайсысы да “Қазақстандағы көне Сарайшық қаласы әлі зерттеліп, тарихтағы орны жәйлі баға берілген жоқ. Ал бұл ертеңгі ұрпақ үшін аса қажет емес пе?” — деп қатерге салған бірі де жоқ. Тіпті салмақ түгіл көшпенді халықтың шоғырланып, тізе бүгер тұрағы, басын қосар басыбайлы қаласы болмады деп айқайлауы әуелденгі әдеті болып келді. Міне, осындай олқылықтың орнын толтыруда бұл еңбек лайықты үлес қосатын шығар.

Кітаптың екінші тарауы — “Алтын Орда хандары” деп аталады. Онда Ноғай батыр мен Едіге биден басқа алты хан туралы түрлі ғалымдардың пікірлері жинақталып, салыстырылады. Әрине мұнда автор тапқан тың ізденіс жоқ, бірақ аталған хандар туралы қай уақытта қандай баға берілгенінен хабардар болуға әбден мүмкіндік бар. Үшінші тарау-ұлт мәдениеті, оның әлемдік өркениеттегі орны туралы бағамдар. Осы тараудағы “Өлкемізде исламды таратушылар” зерттеуі өзінің тақырыптық сонылығы, тіпті ғалымдар үшін тың ізденіс, зерттеу сорабын тауып беріп тұрғандай. Дін жолын ұстанған сейіттер мен Сейіттер әлі де түбегейлі зерттеуді қажет етеді. Жалпы, Қазақстан үшін басқа дінді былай қойып, исламның өзі қайдан тарады? Берке хан арқылы ма, оған Мысырда билік құрған Бейбарыстың ықпалы тиді ме? Әлде осыларға дейінгі хазарлар ше? Ж.Ғизатов зерттеуі осындай сұрақтарға жаңа ізденістің бір ұшыын шығарып бергендей. Тегінде кітап туындыгері ислам діні, оның Атырау өңірінде таралуы, тұтас діни сауаттылық, оның өркениетке әсері тәңірегінде оң пікірде, айтары көп.

Сонымен, дүниеге жаңа кітап келді. Бірақ оны тарихтың ақ-қарасын айырып, шемішкедей шаққан бір тұма ғылыми еңбек деп қабылдамау керек. Бар-жоғы жаны таза, көңілі ояу өлкетанушының өскен

аймағы, ата жұрты жайлы арғы-бергі жарық көрген деректерді жинақтап, басын қосқан еңбегі. Былайша айтсақ — тарихтан тағлым. Ендеше ондай талпыныс біршама мақсатына жеткен деп те айта аламыз. Өйткені, бүгінгі ниет — ертеңгі елеулі еңбек. Өзгелерге ой түрткі, жанам дегенге от, жазам дегенге сілтеме. Олай болса, жақсыны жалғастырушы болса, жол ашық, бастама бар. Ал кітап, оның авторына айтарымыз — жолың болсын “Сарайшық — астана қала”. Қалған баға оқырманыңда, біздікі жаңа еңбекке жақсы, ақ жол тілеу ғана.

Өтепберген Әлімгереев
Махамбет атындағы сыйлықтың иегері,
ҚР Жаратылыстану ғылымдары
Академиясының академигі.

АВТОРДАН

XVIII – XIX ғасырларда Сарайшықтың, жалпы Атырау өлкесінің тарихын терең зерттеп, өз еңбектерінде құнды деректер қалдырған ғалымдар П.И.Рычков, А.Левшин, Н.М.Карамзин, И.Казанцев, Г.И.Пачевич, П.С.Паллас, Ф.Гебельдер, ал XX ғасырда Н.К.Арзютов, Әлкей Марғұландар болды. Әріректе, XIII-XV ғасырларда осы өлкеде болып, Сарайшықты өз көздерімен көрген шет ел саяхатшыларының естеліктері де бар.

Жергілікті өлкетанушы Мұстажап Намазғалиев өмірінің біраз жылдарын Сарайшық тарихын зерттеуге арнады. Соңғы он жылдықта ғалым З.Самашев бастаған қазақ археологтары көне қала орнында қазба жұмысымен айналысуда.

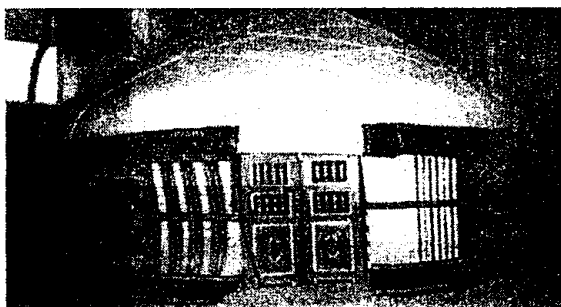
Бұдан бұрын Сарайшықтың тарихы, оның Алтын Орда мемлекетінде алатын орны туралы жергілікті тарихшылар М.Намазғалиев, В.К.Афанасьев, Х.Табылдиев, Ө.Әлімгереев және И.Тасмағамбетов пен З.Самашевтардың ұзақ жылдарғы ізденістен туған мақалалары мен кітаптары жарық көргені оқырман есінде. Қолыңыздағы кітапта ортағасырлық Сарайшық қаласы орналасқан Атырау, қос өзен сағасы, жалпы батыс өлкенің Алтын Ордаға дейінгі (I-XII ғасырлар) және одан кейінгі (XV-XIX ғасырлар) тарихын ашуға талаптандым.

Сарайшықтың өркендеу дәуірі, Алтын Орданың салтанат құруы, Бөкей Ордасы, ондағы халық көтерілістері, осы өңірде совет өкіметінің орнауы, Атырау Ұлы Отан соғысы жылдарында тақырыптарына жеке авторлардың бір, кейбіріне бірнеше кітап арналғандықтан, оларды қайталамадым. Қосқан

жаңалығым да жоқ. Бұрыннан бар тарихи материалдардан деректерді екшеп, саралап, туған өлке тарихының ашықтау қалып келген беттерін толықтыруға жұмыстандым. Бұл мақсаттың қай деңгейде орындалғанына өзіңіз төрешісіз, оқырман.

I ТАРАУ

АТЫРАУ ӨЛКЕСІ – АЛТЫН ОРДАҒА ДЕЙІН

*Талайды туыс қылған, қандас қылған,
Төрінде талай мейман малдас құрған.
Сарайшық — Еуропа мен Азияның,
Арасын алтын көпір жалғастырған.*

*Бұл жерде даңқы тарап шетке небір,
Дұлатып дүниені өткен өмір.
Дамылдап жатыр мұнда дала ұлдары —
Тоқтамыс, өз-Жөнібек, Мөңке-Темір.*

*Көтеріп тағдырының талай жүгін,
Бұл жерде хандар өткен талай мығым.
Сарайшықта тігіпті ер Едіге
Шұлғытып шұбар туын Ноғайлының.*

*Көк найза, сары садақ асынғандар,
Есесін жібермеген басынғанға.
Мөңгілік мекен тауып жатыр мұнда,
Қасқа жол салып кеткен Қасым хан да.*

*Алысқан дұшпанынан асқан әлі,
Кеше де ел болғанбыз астаналы!
Қазақта елдік, бірлік өнегесі
Осынау Сарайшықтан басталады.*

Нұралы Әжіғалиев

Атырау өлкесі— Алтын Орда кезеңіне дейін

*...Шалкиіз жырау шалған жұрт,
Қазтуғаннан қалған жұрт,
Доспамбеттей қырышын ер
Соңғы демін алған жұрт.
Ақтамберді толғанып,
Махамбет атой салған жұрт
Дауға түскен тектінің
Таңдайынан түйірлеп
Сөз асылы тамған жұрт...*

Жанат Әскербекқызы

Қос құрлықтың тоғысқан шекарасының біраз бөлігін алып жатқан республикамыздың батысы – Батыс Қазақстан өлкесі – Солтүстік Каспий, оның шығыс жағалауы, түстігі – Үстірт, шығысы-Торғай даласы. терістігі – көрші Ресей, батысы – Еділ өзенімен шектесіп жатыр. Біздің көне тарихын әңгіме еткелі отырған Солтүстік Каспий, Еділ мен Жайық өзендерінің төменгі сағалары /Атырау/ аймағы осы батыс өлкеде. Бабалар мекені болған, қойны-қонышы байлыққа толы бүгінгі Батыс өлкеміздің “білсем” деген талабы бар жастарға тағлым берер терең тарихы да бар. Кәрі Каспий, Ақ Жайық, Атырау өңірін-ата мекенін жатқа бермеу үшін талай ерлер “тебінгісін терге шірітіп, терлігін майдай ерітіп, ат үстінде күн кешті”, талай боздақтар елінің тәуелсіздігі үшін қыршын кетті. “Бұл

жерден халқына жайлы қоныс іздеп, желмаясымен арман қуып Асан Қайғы баба өткен. Жүрген жолын қан сасытып, құмырысқадай қалың қолмен өрт жайлатып Бату хан да өткен. Бостандық туын көтеріп Сырым би өтсе, отаршылдықтың ордасын ойрандау армандары болған ердің соңы Исатай мен жалынды ақын Махамбет өткен арманда. Елінің қайғысы мен қасіретін, қайраты мен жігерін Құрманғазы мен Дина күй ғып төксе, Мұхит аспандаған әнімен шырқап, Мұрат ақын жырына қосқан. Алтай-Алатау қазақ жерінің шығыс жақ қалқаны болғаны сияқты Атырау елге батыстан енгеннің тосқауылы бола білді” (Б.Қорқытов).

Бұл жерде Атыраудың ерлері ”Еділ үшін егескен, Жайық үшін жандасқан, Тептер үшін тебісіп, Қиғаш үшін қырылған”.

Географиялық бір ғана аймақтың тарихын оған іргелес жатқан өлкелердің өткенінен бөліп қарауға болмайтындығы жұртшылыққа түсінікті жәй. Осыны ескере отырып, қолымыздағы бар деректерді барынша саралап көрелік.

Тұран және Каспий маңы ойпаты тіршілік үшін меілілінше тұрақты жағдайларымен сипатталады.

Каспий теңізінің жағалауымен Үстірт қыратында тас ғасырының алдыңғы кезеңдерінен қола дәуіріне дейінгі үздіксіз эволюцияны дәлелдейтін көптеген тұрақтары сақталған. “Қазіргі Атырау облысы жерінен табылған неолиттік тұрақтарды: Шатпакөл, Құлсары-1-5, Шандыауыл, Қыземшек,

Жыланқабақ, Қойқара, Сарықамыс, Шаянды тұрақтарын мысалға келтіруге болады”^{1*}

Каспий маңы ойпаты мен Үстірт қыратындағы эволюцияның ұзақ уақытқа созылуына табиғи жағдайлардың тұрақтылығы: қолайлы климат, аң аулау объектілері мен мекендеу орындарының көптігі, шикізаттың жеткілікті мөлшерде болуы, тұщы судың молдығы негіз болды. Атырау жері осыдан 10 мың жыл бұрын, жаңа тас ғасырының басында игеріле бастаған.

Б.д.д. 3-мыңжылдықтың басында Солтүстік Каспий аймағында үй жануарларының алғашқы отарлары пайда бола бастаған. Атырау облысының бүгінгі күнгі Құрмағазы ауданындағы Қоңырқұдық, Көкмұрын, Үштаған, Қадырғали және Сазды деген жерлерден ежелгі малшылар тұрақтары табылған. Жез және қола қорыту орындарының ескі қалдықтары Қаратон, Сарықамыс, Аралтөбе қорғаны мен Иманқара тауы маңынан кездесті. Бұл өлкеде б.д.д. IV-III ғасырларда сармат тайпаларының қорғандары мен бейіттеріі болғандығын археологтар дәлелдейді.

Қола дәуірі кезеңінде бұл аймақты арийлер мекендеген. Бұл-сол кезгі зороастризм дінінің қасиетті заңдар жинағы Авеста бойынша тайпалардың жиынтық атауы екен. Авестада бұл өлкеде болған сайрима, хьона тайпалары аталады. ^{2*}

Ал белгілі ғалым Мэри Боис зороастризм дінінің отаны Еділдің шығыс бетіндегі дала деп көрсеткен.

“...Парсы деректерінде Гиштасп патшаға Каспий теңізі маңындағы дала көшпенділерінен габр дінін уағыздаушы Зардуш (Заратуштра) деген адам келген. Ол жыл-б.д.д. 1253 жыл. Осы жыл зороастризм дінінің (дуализм) шығу жылы болып есептеледі. Пайғамбарлық Заратуштраға 30 жасында келген екен. Ол Еділдің шығыс жағында көшіп жүретін, мал өсірген спитама (тама) деген көшпенді тайпадан шыққан. Гиштасп патшаға келгеннен кейін, осы жерден бастап зороастризм діні тараған”. ^{3*}

Біздің дәуірімізге дейінгі V-IV мыңжылдықтар шегінде солтүстік Арал мен Каспий өңірінде жылқыны жерсіндіріп, қолға ұстау іске асырылған. Зерттеушілер М.А. Итина мен В.А. Алешкиндердің қола дәуірінде Орта Азиядағы шаруашылық түрлері туралы еңбектерінде Еділ-Жайық өңірінде б.д.д V және IV мыңжылдықтар шебінде дамыған мал шаруашылығы болғаны айтылады. Өйткені суы мол, шөбі шүйгін өзен бойлары, теңіз жағалаулары малдың жайылысына.

қыстағына өте қолайлы болған. Көне грек тарихшысы Геродоттың деректері бойынша өзінің солтүстік жағалауын мекендеген каспи деген халықтың атымен теңіз Каспий аталған. Сөйтіп, біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырда осы аймақта "каспи деген тайпа өмір сүрген, олар біздің дәуіріміздің VI-XI ғасырларында өздерінің этнонимін тайпа "хазар" атауында сақтап қалған, бұл атау бізге белгілі "қазақ" формасына ұласады. Ғалым Диаров Мұфтахтың айтуынша, Каспий теңізінің өте әріде Тетис, кейін Гиркан, Хазар, беріректе Жібек теңізі болып атауы өзгеріп отырған.

Ежелгі көшпелілер заманындағы Қазақстан мен Орта Азия аумағында тайпалардың орналасуын көрсететін картадан 4" б.д.д.

VII-IV ғасырларда Каспийдің солтүстігі, шығысы, сондай-ақ Еділ мен Жайық өзендерінің теңізге құяр сағалары маңын савроматтар жайлағанын көреміз. Геродоттың деректерінде (IV том) савромат – Үлкен Плиний, Эфор, Псевдо-Скилак, Эвдокс сияқты тілі мен мәдениеті жағынан туыстас тайпалардың тобын біріктіретін атау. Савроматтар сол кезеңде Донның құйылысынан Еділдің сағасына дейінгі аралықтарда да болған.

Б.д.д II ғ – б.д Vғ. дейінгі кезеңде тарихта Еуразия даласында шығыстан батысқа түрлі тайпалардың орын ауыстырғандары айтылады. Бұл үрдіс II-V ғ-да кең етек алған. Алғашқыда Ғұндардың қысымымен шығыстан батысқа басталған тайпалар қозғалысы Орталық Қазақстанды, Сырдария бойын, солтүстік аймақтарды қамтып, Арал, Каспий аймағына жалпылама Ғұн деген атпен II ғасырда жеткен. Қоныстану қозғалысының Еуразия материгі үшін маңызы зор және Қазақстан халқының қалыптасу тарихына айтарлықтай әсерін тигізді. Ал Арал-Каспий даласының солтүстігі көптеген халықтардың шығыстан батысқа өтетін "дәлізі" іспетті болды деп жазады тарих ғылымдарының докторы С.Әжіғали. Табиғи ортаға мейлінше бейімделіп, мал

шаруашылығын жақсы дамыта алуы сол дәуірдегі көшпелі тайпалардың өзін қоршаған экожүйемен үйлесімді өмір салтын қалыптастырып, әлеуметтік және саяси жағынан да кемелденіп, тайпалар бірлестігінен іргелі мемлекет болып бой көтеруге негіз болды. Қазіргі қазақ даласында пайда болған мемлекеттердің біздің дәуірімізге дейінгі кезеңнен бастап, бүгінгі күнге дейінгі үш мың жылдық шежіресін тарихшыларымыз мына кестемен түсіндіріп келеді: ертедегі Сақ, Үйсін, Қанды мемлекеттері, ортағасырлық Түркі, Түргеш Қарлық қағанаттары, Хазар, Оғыз, Қыпшақ, Қарахан мемлекеттері, Найман, Керей хандықтары, Алтын Орда ұлысы, Ақ Орда, Көк Орда, Ноғай Ордасы және Қазақ хандығы.

Осы ойымызды тақырыбымыз шеңберінде өрбітелік.

Арал-Каспий, Еділ-Жайық аумағында дәуіріміздің бастауында және Азия мен Еуропаның ортағасырлық тарихында аса маңызды рөл атқарған мемлекеттер пайда болды.

Олардың қатарында:

II-V ғасырларда-Ғұн (кейбір әдебиеттерде Хұн, Гүн деп те аталады),

VII-X ғасырларда-Хазар,

VIII-XI ғасырларда-Оғыз,

XI-XIII ғ.басында-Қыпшақ.

XIII-XIV-ғасырларда-Алтын Орда мемлекеттерін атауға болады. (Тақырыбымызға байланысты кейінгі мемлекеттерді атамадық).

Ғұндар

Француз энциклопедиясында Ғұн ордасы II ғасырда Каспий теңізі солтүстігінде, қазіргі Батыс Қазақстан жерінде, Еділ мен Жайық аралығында пайда болған делінеді.

Ал, Ғұндар тарихын ұзақ жылдар зерттеген тарихшы, "Аттила" кітабының авторы С.Өтенияз Л.П.Гумилевтың жазбаларына сүйеніп, Ғұн мемлекетіне б.д.д 36-жылға дейін салық төлеп келген Қытайлар осы жылы шабуылға шығып, оны женеді, сөйтіп Ғұндар төрт бөлікке бөлшектеніп кетеді. Сол бөліктердің бірі Еділ мен Жайық өзендері аралығына көшіп келіп мекендеген деп жазған.

Біздің әңгіме жасап отырған тақырыбымызға байланысты болғандықтан әуесқой зерттеуші Жұпбаев Құмарбектің Құран Кәрімде және одан бұрынғы киелі кітаптарда келтірілген тарихи деректерді кейінгі ғылыми мәліметтермен ұштастыратын мақаласынан үзінді келтірсек:

"...Әйгілі Тұран билеушісі, бүкіл түрік дүниесін біріктіріп, 116 жыл билік құрған Оғыз қағанның өмір сүрген заманы б.д.д XII-XI ғасырлар. Оның алты ұлы болған-Күн, Ай, Иұлдыз, Көк, Тағ, Теңіз. Үлкен ұлы Күн хан билеген түріктерді күндер (гүндер) деп атап кеткен. Сол атпен олар тарихқа енген. Олар Қытаймен көп соғысқан. Ғұн империясын құрған. Ғұндар Орталық Азиядағы ең күшті жауынгер тайпалар болған. Олардың заманы б.д.д III ғасырдан- б.д. V ғасырының ортасына дейін дәуірлеп тұрған. Ғұндар Еуропаға жорықтар жасаған. Ғұндарға оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар кірген." ⁵

Еуразия даласында қалыптасқан көшпенділерді Қытайлар-Ғұн, Хүн деп атаса, грек тарихшылары-Скиф деп, ал парсылар-Сақ деп атаған. Ғұндардың тарихта